

Kazimierski, Józef

Z dziejów Węgrowa w XV-XVII wieku

Rocznik Mazowiecki 3, 267-282,

1970

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JÓZEF KAZIMIERSKI

Z DZIEJÓW WĘGROWA W XV—XVII WIEKU

A Comment on the History of Węgrów from the 15th to the 17th Centuries

Węgrów — okreśłany w źródłach jako Vęgrow, Węgrowo, Vandrov, Vąngrov, Vangrov — był położony na Podlasiu w ziemi drohickiej, w jej południowo-zachodnim krańcu nad rzeką Liwcem, w odległości zaledwie paru kilometrów od znanego grodu mazowieckiego w Liwie. Trzeba wspomnieć, iż teren Podlasia do 1041 r. wchodził w skład Mazowsza. Prawdopodobnie ok. 1041 r. książę ruski Daniel przyłączył Podlasie do Rusi. Była to, jak się przypuszcza, nagroda za udzielenie pomocy Kazimierzowi przez księcia Daniela w pokonaniu zbuntowanego Mieczława. Następnie w latach 1041—1323 Podlasie należało do Rusi, a w roku 1323 wchodziło w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego. W 1391 r. Władysław Jagiełło nadał ziemię drohicką i mielnicką książętom mazowieckim. Jednakże już w 1394 r. tereny te odzyskał książę Witold. Na krótko jeszcze, w latach 1440—1444, ziemia drohicka należała do Mazowsza. Na stałe Podlasie zostało wcielone do Korony w czasie sejmu lubelskiego w 1569 r. Stało się to w wyniku energicznych starań posłów podlaskich¹. Pograniczne położenie Węgrowa między Mazowszem (ziemia liwska) a Podlasiem (ziemia drohicka) powodowało, iż tędy właśnie szła kolonizacja mazowiecka na Podlasie, najpierw w X—XI w., a następnie w końcu XIV i na początku XV w. Oprócz drobnoszlacheckiej kolonizacji mazowieckiej teren ziemi drohickiej kolonizowała głównie chłopska ludność ruska². Przez Liw, Węgrów i Drohiczyn podążały również liczne wyprawy polsko-ruskie w XIII w. przeciwko Jać-

¹ A. Jabłonowski, Polska XVI w. pod względem geograficzno-statystycznym, t. VI, Podlasie, cz. I—III, Warszawa 1908—1910.

² J. Bieniak, Państwo Mieczława, Warszawa 1963, s. 179; J. Wiśniewski, Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w., „Acta Baltico-Slavica”, t. I, Białystok 1964, s. 123.

wingom³. Później tereny te przecinał ważny szlak handlowy, określane gościńcem litewskim, który łączył Wilno z Warszawą. Tędy podążali liczni kupcy litewscy aż do Poznania i Wrocławia⁴. Ostatecznie o rozwoju tych pogranicznych terenów zadecydowało połączenie Polski z Litwą. Od końca XIV w., po ustaniu walk, datuje się intensywny rozwój tych terenów. Najpierw na początku XV w. fundowano na tych terenach kościoły parafialne, a następnie większość późniejszych miast podlaskich przeniesiono z prawa polskiego lub ruskiego na magdeburskie. Najwcześniej takie

Ryc. 1. Okolice Węgrowa wg mapy
Perthesa z 1795 r.

prawo otrzymał od księcia Witolda Sokołów (30 marca 1424 r.). Inne miasta, a w tym i Węgrów, otrzymały je później⁵. Najstarsza wzmianka związana z Węgrowem pochodzi z 1414 r. i dotyczy fundacji kościoła parafialnego. Następna dotyczy lokacji miasta na prawie chełmińskim

³ B. Włodarski, *Alians rusko-mazowiecki z drugiej połowy XIII w.*, Kraków 1938.

⁴ A. Wawrzyńczyk, *Studia z dziejów handlu z Wielkim Księstwem Litewskim i Rosją w XVI w.*, Warszawa 1956.

⁵ S. Alexandrowicz, *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV—XVII w.)*, „Acta Baltico-Slavica”, op. cit., s. 137—156.

w 1441 r. przez księcia mazowieckiego Bolesława IV⁶. Niestety, przywileju lokacyjnego nie znamy⁷. Mimo to fakt ten wydaje się wiarogodny, wówczas bowiem ziemia drohicka przez krótki okres należała do Mazowsza. Wiemy również, iż w okresie lat 1476—1497 Węgrów należał do rodziny Uhrowskich (Węgrowskich), w latach 1497—1522 do Kostewiczów, w 1522—1545 do Radziwiłłów, w 1545—1592 do Kisków i w 1592—1664 znów do Radziwiłłów⁸. Węgrów leżał wówczas na ważnych szlakach handlowych. Przecinały go dwa gościńce: litewski, łączący Koronę z Litwą, i gdański — biegnący z Gdańska do Łukowa⁹.

W Węgrowie w XV—XVII w. istniały aż trzy odrębne miasteczka: Stare, Nowe i Ruskie, a ponadto były jeszcze powstałe z czasem odrębne dzielnice: Żydowska i Szkocka, złożona ze Szkotów sprowadzonych przez Bogusława Radziwiłła w XVII w. Istnienie miasteczka ruskiego było niewątpliwie rezultatem osiadłej tu w wyniku kolonizacji ludności ruskiej. Dzielnice ruskie spotyka się bowiem w większości miast i miasteczek podlaskich¹⁰.

W końcu XV w. Węgrów przeszedł w ręce znanej na Podlasiu rodziny Kisków (właściciele ok. 70 miast i 400 wsi)¹¹ i wówczas zaczął odgrywać rolę znacznego ośrodka handlu zbożem. Wiemy, iż w końcu XV i w XVI wieku w Polsce poważną rolę odgrywał handel zbożem i eksport jego drogą wodną do Gdańska. Ten popyt na polskie zboże na rynkach zagranicznych przyczynił się do rozwoju gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej, a co za tym idzie — spowodował upadek większych miast

⁶ Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. X, Powiat węgrowski w opracowaniu I. Galickiej i D. Kaczmarzyka, Warszawa 1964, s. 22.

⁷ Przywileje nadane miastu spłonęły wraz z ratuszem w połowie XVII w. Wiemy o tym z przywilejów Bogusława Radziwiłła.

⁸ A. Jabłonowski, Polska XVI w., op. cit., t. II, s. 136.

⁹ Tamże, oraz A. Wawrzyńczyk, Studia z dziejów handlu..., op. cit., zob. mapa dróg handlowych.

¹⁰ Por. przywilej lokacyjny dla miasta Sokołowa (AGAD, KRSW, 3195d). Zagadnienie to jest bardzo interesujące i charakterystyczne dla wielu miast na Podlasiu. Podobnie bowiem wygląda sytuacja w Drohiczynie, Surażu i innych. Dlatego sprawa ta wymaga odrębnych badań źródłowych i archeologicznych w celu ostatecznego ustalenia ilości i znaczenia ludności ruskiej w miastach, znaczenia tych osad w okresie przedlokacyjnym i wpływu ich na kształtowanie się stosunków w mieście w okresie po lokacji, wraz z układem przestrzennym miasta. W każdym razie jedno wydaje się niewątpliwe, iż „Ruskie Miasta” lub też inaczej „Ruskie Rynki”, czy po prostu ruskie dzielnice mają metrykę sięgającą w okres przedlokacyjny. Przywileje lokacyjne zatwierdzały tylko stan istniejący (w tym również przestrzenny), zachowując ludność tę wraz z rynkami przy jej prawach. Dopiero z czasem ośrodki te wchłonięte zostały w sensie prawnym przez nowe organizmy miejskie, zachowały jednakże nazwy i dawne place targowe (ryniki).

¹¹ A. Jabłonowski, Polska XVI w., op. cit., oraz S. Alexandrowicz, Powstanie i rozwój miast..., op. cit., s. 154.

w XVII w. W Węgrowie w połowie XVI w. przedstawiciele administracji Kiszaków, a nawet burmistrz miasta, organizowali spław zboża do Gdańska. W mieście zaś pojawili się kupcy gdańscy, a nawet jedna z ważniejszych ulic Węgrowa otrzymała nazwę Gdańskiej¹². Trzeba powiedzieć, iż handel był obok rzemiosła bardzo ważnym czynnikiem rozwoju miast podlaskich.

Do wzrostu znaczenia miasta poważnie przyczyniło się powstanie w nim ważnego ośrodka ariańskiego. Jan Kiszka, wspólnie ze swą żoną Anną z Radziwiłłów, założył w 1558 r. w Węgrowie zbor aariański. W tymże roku osiadł tu na stałe po ukończeniu studiów we Włoszech Piotr z Goniądza jako minister zboru i tu szerzył swą rewolucyjną aariańską ideologię. 25 grudnia 1565 r. zebrał się w Węgrowie (miał się on odbyć w Brzezinach) synod przy udziale 47 księży, 18 znamienitej szlachty oraz znacznych ilości pomniejszych osobistości w celu omówienia sprawy chrztu niemowląt. Synodem tym interesowała się i popierała go Anna Kiszczyna. Wygłaszał na nim kazania znany arianin Jędrzej Lubieniecki z Lubieńca. Od 1563 r. kaznodzieją i seniorem zborów aariańskich na Podlasiu z siedzibą w Węgrowie był drugi znany działacz aariański w Polsce, Marcin Krowicki¹³. W 1570 r. w drukarni aariańskiej, założonej w Węgrowie przez Jana Kiszkę, drukowano dzieła Piotra z Goniądza, z których cztery dochowały się do naszych czasów¹⁴. Ostatnia wzmianka o pełnionej przez Piotra z Goniądza funkcji ministra w zborze węgrowskim pochodzi z 1571 r., tj. prawdopodobnie z roku jego śmierci. W latach 1577—1578 zgromadzenie aariańskie przerwało swoją działalność. W kilka lat później, tj. w 1584 r., odbył się w Węgrowie synod z Faustynem Socynem. Po przejściu Węgrowa do Radziwiłłów zbor aariański upadł (1592 r.) i stał się ewangelickim.

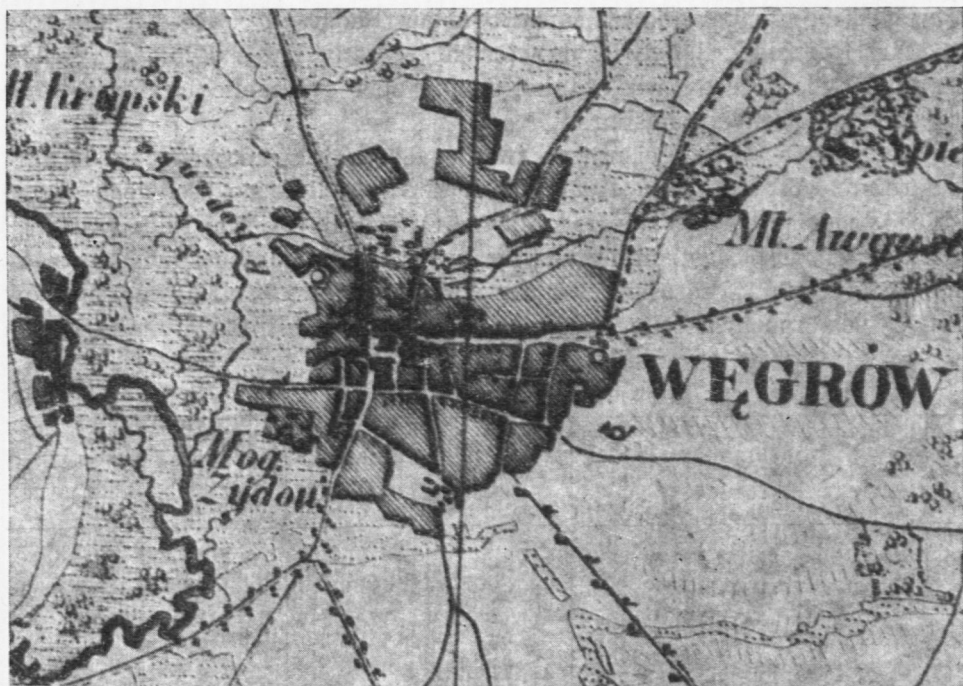
W XVI i XVII w. Węgrów był centrum tzw. włości węgrowskiej. Należały do niej: Stara Wieś, Ruchna, Miedzna, Jartypory, Warchoły, Tończa, Zuzułka i Węgrów. W skład włości wchodziły ponadto rozległe puszcze, a mianowicie: starowiejska (197 włók), rucheńska (44), mokrzcicka (28), Miedzianka (4) i Ossowiec (4 włóki)¹⁵. Wszystkie zatem wymienione czynniki: położenie na szlaku handlowym z Litwą, rozwój handlu

¹² St. Kutrzeba, F. Duda, *Regesta theloni aquatici vladislaviensis saeculi XVI*, Kraków 1915, s. 105 i n.

¹³ J. Jasnowski, *Piotr z Goniądza*, Warszawa 1935; W. Krasiński, *Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce*, t. I—II, Warszawa 1903—1905; Sz. Morawski, *Arianie polscy*, Lwów 1906; Z. Ogonowski, *Arianie w Polsce*, Warszawa 1952.

¹⁴ S. J. Bandtke, *Historia drukarni w Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim*, t. I—III, Warszawa 1826.

¹⁵ AGAD, Archiwum Radziwiłłowskie, Dział XXV, 4549h.

Ryc. 2. Węgrow w 1840 r. Wycinek z mapy kwatermistrzostwa

z Gdańskiem, powstanie znacznego ośrodka ariańskiego w mieście oraz zaplecze gospodarcze (włość węgrowska dobrze prosperująca i ściśle powiązana z miastem) — sprzyjały pomyślnemu rozwojowi Węgrowa.

W 1580 r. istniało więc w Węgrowie 20 domów rynkowych, 148 domów ulicznych oraz 115 nędznych chałup. Miasto posiadało 55½ włók osiadłych, 2 wójtowskie oraz 31 ogrodów, 6 kół walnych dziedzicznych, 3 doroczne oraz 3 kotły gorzałczane. Poza tym występowali tu liczni rzemieślnicy, a to: szewców 3, krawców 3, kuśnierzy 2, kowali 3, ślusarzy 2, siodlarz 1, rzeźników 3, piekarzy 10, szynkarzy 5, stelmachów 4, stolarzy 2, kołodziejów 2 oraz rymarzy 2¹⁶.

W 1592 r. Węgrow przeszedł w drodze spadku na małoletniego Bogusława Radziwiłła, którego opiekunem był Krzysztof Radziwiłł, wojewoda wileński. Wraz z miastem w ręce Radziwiłłów przeszła włość węgrowska, w której w latach 1619—1621 zbudowali oni swoją siedzibę w Starej Wsi pod Węgrowem. Miasto zaś, dzięki poparciu nowych możnych protektorów, nadal rozwijało się pomyślnie. W latach 1630—1634 wybudowano tu nowy zbór ewangelicki, a w 1650 r. powstał zbór augs-

¹⁶ A. Jabłonowski, Źródła dziejowe, t. XVII, cz. I, Podlasie, Warszawa 1908, s. 3, 60, 71, 74 i 226.

burksi, któremu patronował sam Bogusław Radziwiłł¹⁷. Dnia 5 kwietnia 1651 r. Bogusław Radziwiłł potwierdził wydany przez siebie przywilej, na podstawie którego przekształcił dawny zбір ewangelicki reformowany na zбір ewangelicko-augsburski¹⁸.

Najlepiej o świetności miasta świadczy jego opis, sporządzony 22 października 1621 r. przez Adama Chrapowskiego, sędziego ziemskiego trockiego, sługę starszego Jaśnie Oświeconej J. Mci Radziwiłłowej, Pani Wileńskiej. Następnie zweryfikowany i panu Mateuszowi Mroczkowskiemu, staroście węgrowskiemu podany¹⁹. Miasto Węgrów miało wówczas następujące ilości domów i rzemieślników znajdujących się przy poszczególnych ulicach:

Lp.	Nazwy ulic	ogółem właścicieli posesji	ilość domów	ilość rzemieślników (właściciele posesji)	ilość pustych domów
1	Stary Rynek				
	a) pierwsza pierzeja	9	9	5	—
	b) druga	2	3	1	—
	c) trzecia	29	29	9	—
	d) czwarta	11	9	8	2
	Razem w rynku	51	50	23	2
2	ulica Wileńska-Długa	61	49	18	9
	druga strona tej ulicy	65	60	14	5
3	ulica Rucheńska	19	17	14	1
	druga strona tej ulicy	21	20	11	1
4	ulica Koźła	13	10	6	3
	druga strona tej ulicy	13	7	5	5
5	ulica Podłęzna	42	30	8	10
6	Nowe Miasto	28	26	10	2
	Za Kobyliną	4	2	2	2
	druga strona od Liwa	30	27	6	3
7	Ruskie Miasto	39	29	4	10
	druga strona ulicy	39	26	1	12
8	ulica Żydowska	103	103	8	—
9	ulica Kozia	10	10	2	—
	Razem	538	466	132	65

W starej części miasta było zatem wówczas 285 właścicieli posesji, w nowej 62, w ruskiej 78 i w żydowskiej 113. Właścicielami posesji byli

¹⁷ T. Wyszomirski, Z przeszłości Węgrowa, maszynopis w zbiorach Archiwum Państwowego m. st. Warszawy i Woj. Warszawskiego oraz W. Krasiński, Zarys dziejów powstania i upadku..., op. cit.

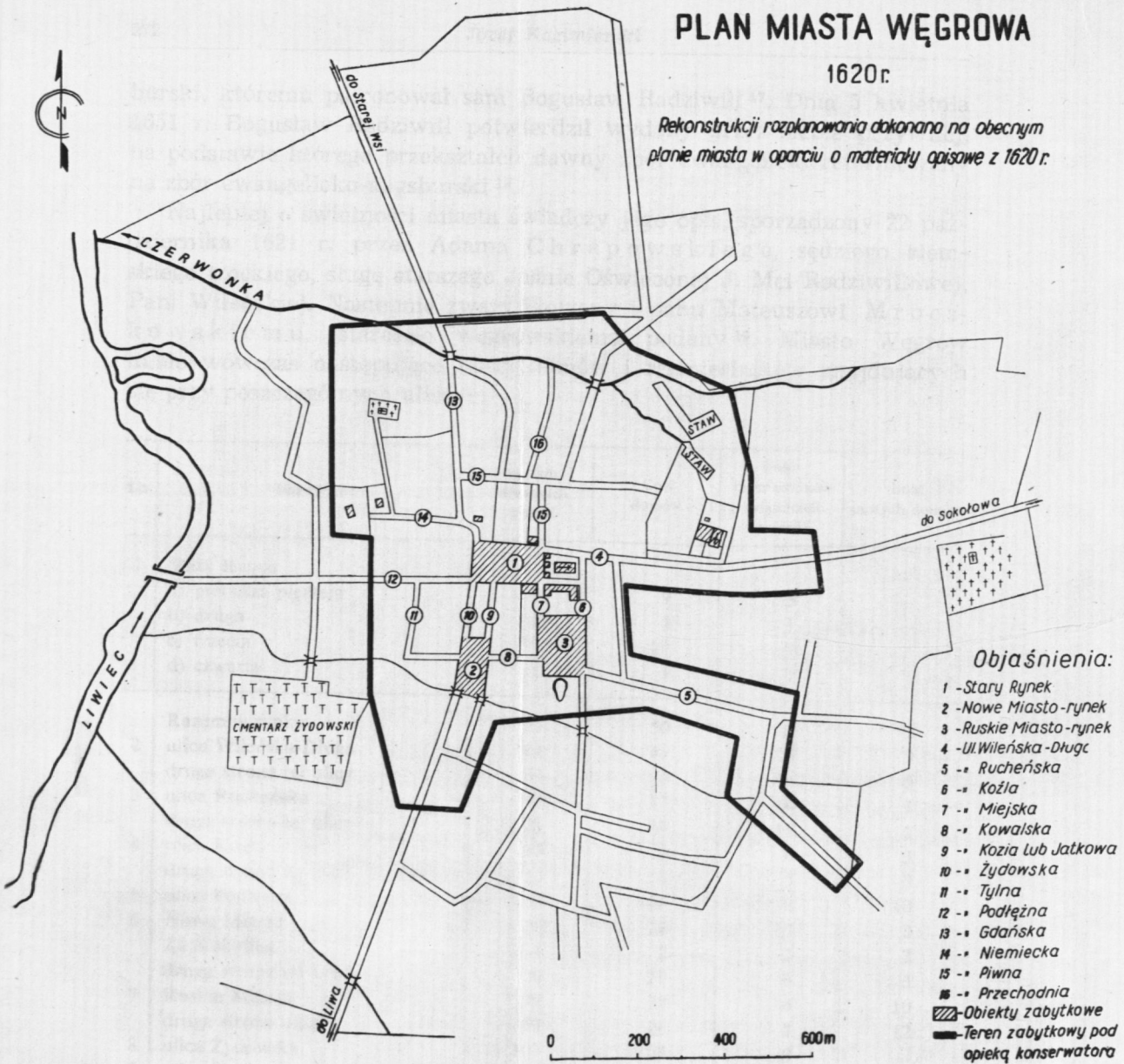
¹⁸ AGAD, Zbiór dok. perg. 7195.

¹⁹ AGAD, AR, dz. XXV, nr 4017.

PLAN MIASTA WĘGROWA

1620 r.

Rekonstrukcji rozplanowania dokonano na obecnym planie miasta w oparciu o materiały opisowe z 1620 r.

Ryc. 3. Plan miasta Węgorowa z 1620 r. Rekonstrukcja rozplanowania

również rzemieślnicy (25^{0/0}), którzy zamieszkiwali wszystkie dzielnice miasta, z tym iż najmniej było ich w dzielnicy żydowskiej oraz na Ruskim Mieście, gdzie się znajdowało najwięcej, bo aż $\frac{1}{3}$ ogółu pustych domów w mieście. Fakt ten, jak się wydaje, świadczy o rolniczym charakterze Ruskiego Miasta, zwłaszcza iż miało ono $16\frac{1}{2}$ włóki ziemi oprócz łąk i ogrodów.

Bardzo interesujące jest również zestawienie ilości rzemiosł i rzemieślników w Węgrowie w 1621 r. — w porównaniu z 1580 r. Było wówczas ²⁰: cieśli 5, czapnik 1, garncarz 1, mydlarz 1, grabarz 1, bednarzy 3, balwierz 1, furmanów 2, cyrulik 1, kramarz 1, kuśnierzy 14 (2), krawców 8 (3), kołodziejów 8 (2), kowali 5 (3), malarzy 2, oracz 1, prasolów 6, piekarzy 10 (10), piernikarz 1, puszkarz 1, postrzygaczy 2, pastuch 1, rymarz 1 (2), rzeźników 6 (2), stolarzy 1 (2), szewców 23 (3), ślusarzy 2 (2), stelmach 1 (4), skrzypek 1, siodlarz (1), szklarz 1, trębacz 1, tkacz 1, zdunów 7 oraz złotników 2.

Ponadto było włók starych miejskich $72\frac{1}{2}$, nowych 25, ruskich $16\frac{1}{2}$, wójtowskich $1\frac{1}{2}$ oraz licznie rozsiane nad Liwcem łąki, które miały swoje nazwy terenowe ²¹, a także „na przedmieściu, w tyle obydwu rynków na zachód nad rzeczka” (starego i nowego rynku), znajdowały się ogrody miasta. W tej sytuacji prawie wszyscy właściciele posesji mieli ziemię (przeważnie po $\frac{1}{4}$ włóki) oraz łąki i ogrody, a nierzadko, gdy pochodzili z okolicznych wsi, mieli ponadto ziemię na wsi lub parę działek ziemi czy też posesji w mieście.

Było także 11 browarów, 4 oznice, 13 kotłów gorzałczanych, 20 kotłów żydowskich oraz 11 młynów (w tym 1 folusz), z czego 2 na rzeczce Miedziance, 6 na Czerwonce, 2 na odnodze Liwca oraz 1 na rzeczce Adzie ²². Liczni byli również komornicy w różnych domach mieszkający, a to w rynku 31, przy ulicach: Rucheńskiej 12, Podłęznej 6, Koźlej 5, Żydowskiej 5, „komorników na Rusi” 24 oraz na Nowym Mieście 20. Razem było 103, z tym że wyraźnie stwierdza się, iż „tych komorników i komornic czasem mniej, czasem więcej bywa”.

Podobnie wyglądała sytuacja miasta Węgrowa w opisie z 1656 r.

²⁰ W nawiasach podano dane z 1580 r.

²¹ Nazw tych nie omawiano ze względu na trudności w ich zlokalizowaniu. Są to takie nazwy, jak: „na Ruchence” (15 właścicieli działek), „na grodziach suchych” (68), „na plebańskim pomiara pod Liwcem” (3), „za młynem Gralikowym” (46), „na Moczydłach łąki” (11), „łąki w łęgu za Kuligiem młynarzem” (14), „za Pędzikowym młynem” (1), „łąki pod Sessulem” (2), „łąki w Kiści” (6), „grodzie na Połaziu za Cieskiem” (77), „Nowe Grodzie” (35), „Grodzie pod Stoliniem” (6), „Grodzie za Kuligiem” (2), „Grodzie pod Lubiszem młynarzem” (5), „łąki i grodzie na Hadzie” (17) oraz „na Czerwonce pod Karczem” (9).

²² Właściciele tych młynów posiadali od 1 do 3 włók ziemi, z których musieli odbywać normalne powinności pańszczyźniane.

(22 lipca). Mimo trwającej wojny ze Szwedami, miasto płaciło wszelkie powinności na równi z innymi ośrodkami włości węgrowskiej, a więc płaciło się wówczas różne powinności z:

Węgrowa	5 300 zł
Ruchny	3 889 „
Jartypor	1 321 „
Warchoń	544 „
Tończy	2 088 „
Starej Wsi	393 „
Zuzułki ²³	261 „
za miód z włości	240 „
z młynów	228 „

Razem 14 264 zł

Bardzo interesujące jest także zestawienie z połowy XVII w. inwentarza żywego, znajdującego się w mieście Węgrowie. Na pierwszym miejscu wymieniano się tu kupców węgrowskich.

Lp.	nazwiska kupców	ilość				
		koni	wołów	krów	cieląt	świń
1	Jan Gordum	1	3	1	—	3
2	Kilian Czampla	3	—	1	1	3
3	Tomasz Meller	3	2	4	5	2
4	Moryson	2	2	2	—	—
5	Tobiasz Orton	—	—	—	—	—
6	Aleksander Fuit	2	—	—	—	—
7	Klasfort	2	—	—	—	—
8	Szczęśny Gordon	1	—	—	—	—
Razem		14	7	8	6	8

Mieszczanie zaś mieli następujące ilości inwentarza żywego:

Lp.	nazwa ulicy	konie	woły	krowy	cielęta	świnie
1	Rynek	33	29	22	18	20
2	Długa	7	29	20	19	18
3	Rucheńska	3	7	5	5	4
4	Tylna	3	1	6	2	1
5	Koziańska	1	2	1	1	—
6	Podłęzna	2	4	4	4	—
7	Miejska	1	2	4	4	—
8	Ruskie Miasto	4	10	8	8	1
9	Młynarze węgrowscy	2	11	4	1	1
Razem		56	95	74	62	45

²³ Tutejsi bojarzy przeznaczeni byli do roznoszenia listów książęcych.

Ryc. 4. Węgrów. „Dom Gdański”

Z przytoczonych opisów miasta Węgrowa wynika zupełnie niedwuznacznie, iż ludność, obok rzemiosła obsługującego okoliczne wsie i znaczne ilości pielgrzymów, którzy przede wszystkim ściągali do zboru augsburskiego po zamknięciu podobnego w Warszawie, oraz handlu, zajmowała się w znacznej mierze rolnictwem²⁴. W tej sytuacji dopiero zrozumiałą jest wysiłki Bogusława Radziwiła, który przez nadanie przywilejów zmierzał do uporządkowania stosunków w mieście i stworzenia mu jeszcze lepszych warunków rozwoju. W tym celu wydał przed 1650 r. specjalny przywilej dla cudzoziemców, którzy chcieliby osiedlić się w mieście i domy budować. Tak powstała więc specjalna osada Szkotów, którzy się rządząli odrębnymi przywilejami, zajmowali się sukiennictwem (należy wspomnieć, że już na początku XVII w. był tu folusz i 2 postrzygacze), a osiedli najprawdopodobniej przy tzw. ulicy Niemieckiej²⁵. Ta osada sukienicza przetrwała aż do końca XVIII w., tak iż Tomasz Święcki w 1828 r. pisał: „Miasto to osiadłe było od wielu

²⁴ AGAD, AR, dz. XXV, nr 4549h.

²⁵ M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska*, t. III, Warszawa 1886, s. 412—416.

fabrykantów zagranicznych, robiono tu piękne sukna; gmach nad rzeczką za miastem był przeznaczony niegdyś na farbiarnię, ostatek jego przed lat 20 jeszcze widzieć można było. Osada ta długo tu przetrwała. Dopiero przesładowania na początku panowania Stanisława Augusta (chodzi o ewangelików) rozproszyły ten pomyślny lud i odtąd robienia sukien tu zaprzestano. Na pamiątkę tej sławnej rękodzielni zostały się tu szczątki kilku ubogich sukienników baję wyrabiających”²⁶.

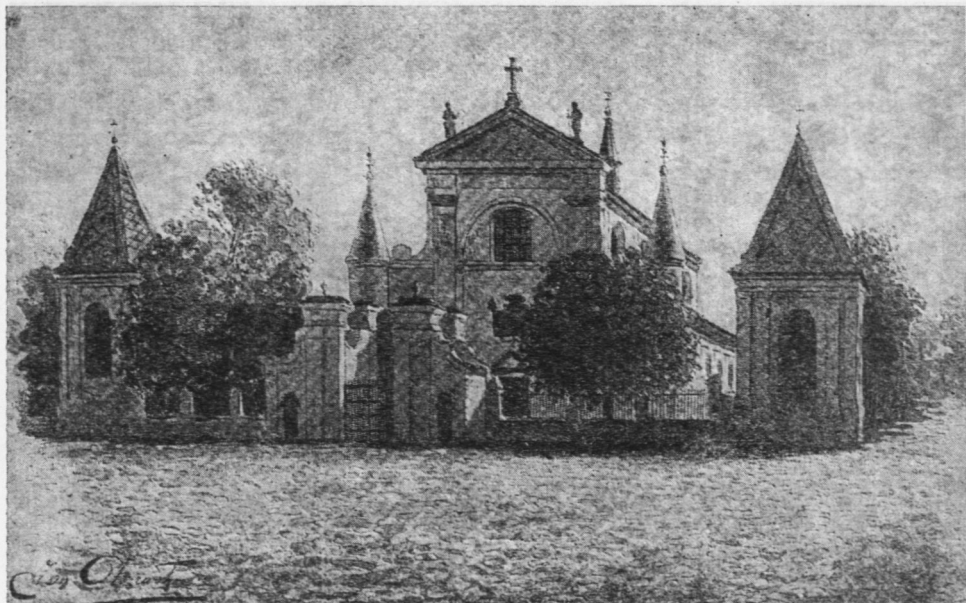
14 kwietnia 1650 r. w Starej Wsi Bogusław Radziwiłł — „upatrując jako jest potrzebny do zatrzymania i pomnożenia miast przystojny w życiu i sprawach ludzkich porządek”, nadał specjalną ustawę dla miasta Węgrowa²⁷. Punkt pierwszy ustawy doskonale charakteryzuje sytuację w mieście Węgrowie. Podaje on m. in.: „Iż stąd wielkie trudności w sprawach miejskich pochodzą i sprawiedliwość częstokroć iść musi w odwłokę, że miasto jest na kilka części rozdzielone i że ludzie narodu szkockiego są pewnym listem naszym od posłuszeństwa urzędu miejskiego i sądu wyjęci. Tedy my, chcąc tym trudnościom zabezpieczyć i rozerwanie do jedności przywieść, postanawiamy i mieć to chcemy, aby wszyscy mieszczanie poddani nasi w Starym Mieście Węgrowie mieszkający, także i ci, którzy na wsiach mieszkając, grunty miejskie trzymają, urzędowi miejskiemu posłuszni byli i według porządków prawa magdeburskiego przed sąd jego pozwani stawali i tam się spomagali, rządów miejskich przestrzegali i spólnie sobie ciężarów i składek miejskich pomagali.

A iż ludzie narodu szkockiego, dla lepszego porządku w mieście i większej sądów urzędu miejskiego powagi, sami dobrowolnie i w głos się z tym odezwali, iż i oni równo z drugimi chcą się urzędowi miejskiemu we wszystkim według porządków prawa magdeburskiego poddawać i na jego sądach odpowiadać. Tedy my im tę chęć do wprowadzenia porządków pochwaliliśmy. Oznajmujemy, iż ten list nasz, któreśmy ich od posłuszeństwa urzędu miejskiego wyjęli, nie ma mieć żadnej na potym wagi i już odtąd sprawy ich jako i innych cudzoziemców jakiegokolwiek narodu, kupców, rzemieślników i wszelkiego inszego powołania ludzi tak teraz mieszkających, jako i tych, którzy na potym w mieście naszym Węgrowie osiadać będą, według porządków prawa magdeburskiego i w nim opisanych zwyczajów sądzone być mają i wszelkie posłuszeństwo, uwaga i uszanowanie, według tegoż prawa urzędowi należące, we wszystkim cale oddawano”.

Następnie ustalił, iż Żydzi mają odpowiadać w sprawach związanych z rzemiosłem przed cechami, a w innych przed sądem dwornym, oraz

²⁶ T. Święcki, Opis starożytności Polski, t. I, Warszawa 1828, s. 269.

²⁷ AGAD, KRSW, 3195e, k. 119—130 oraz dok. perg. 2298 z oryginalnym podpisem Bogusława Radziwiłła. Dokument pergaminowy potwierdził w dniu 1 I 1703 r. Jan Krasiński, właściciel Węgrowa.

Ryc. 5. Węgrowski. Kościół farny

omówił stacje wojskowe, podatki i dochody miejskie, czopowe, podwody, posługi miejskie przy odnoszeniu listów (istniała specjalna uliczka Miejska, której mieszkańcy zajmowali się usługami miejskimi), wjazd wolny do puszczy dla wszystkich mieszczan w określone dni, określił warunki sprzedaży domów, placów i gruntów miejskich Żydom i innym mieszkańcom, wydawanie pozwolenia na stawianie większej ilości kramic na rynku uzależnił od władz miejskich, z tym że wówczas, gdy zacznie się budowa ratusza, wszystkie kramice zniesione być miały, omówił sprawy cechów (szczególnie piwowarskiego i piekarskiego, w których ma być do 9 Żydów), określił świadczenia dla kasy miejskiej i inne.

Uzupełnieniem tej ustawy był przywilej dla cechu piwowarskiego z dnia 14 kwietnia 1650 r. Przywilejem tym, wydanym w Węgrowie, Bogusław Radziwiłł nadał za zgodą mieszczan Węgrowa ustawę dla cechu piwowarskiego. Określił w niej władze cechu i ich wybór, cechowanie garnców, kwaterek i kwart, zezwolił robić piwo czterem Żydom, ustanowił sąd cechowy, ustalił, że drzewo miało być zakupywane w mieście, pracujący przy słodach nie powinni chować bydła i ptactwa domowego, a młynarze — mieli mleć w kolejności²⁸. Następnie przywilejem z 14 sierpnia 1650 r. Bogusław Radziwiłł potwierdził nadanie prawa magdeburskiego dla Węgrowa (oryginały spłonęły bowiem wraz z ratuszem) oraz

²⁸ AGAD, KRSW, 3195e, k. 131—135.

Ryc. 6. Węgrów. Kościół poreformacki

uwolnił je od „wszelkich zgoła powinności w dawniejszych inwentarzach opisanych”²⁹.

Jan Kazimierz, król polski, przywilejem z kwietnia 1651 r., wydanym na życzenie Bogusława Radziwiłła, ponowił nadanie prawa magdeburskiego i „żądał, abyśmy miastu jego dziedzicznemu, Węgrów nazwanemu, trzy miasteczka Stare, Nowe i Ruskie w sobie zawierającemu... prawo brandenburskie, co i krzyżackie się nazywa, konferować i pewnymi prerogatywami i wolnościami na kształt innych miast koronnych obdarować i one nadać raczyli. My do tak wielu poważnych zasług tegoż ur. Bogusława Radziwiłła chętnie się skłoniwszy, najprzód pomienionemu miastu prawo magdeburskie albo krzyżackie... dajemy i konferujemy wiecznemi czasy”.

Następnie ustalił skład i sposób powoływania władz miejskich. Miało być 2 burmistrzów, 4 radców lub więcej, wójt, 4 ławników, 12 z pospólstwa i 10 mieszczan. Burmistrz miał sędzić sprawy cywilne, a wójt kryminalne. Apelacja od wyroków miała przysługiwać tylko do Bogusława Radziwiłła. Ponadto miasto otrzymało swój herb: „oprócz tego pomienio-

²⁹ Tamże, k. 113—116.

nemu miastu herb, tj. niedźwiedzica przyrodzonego koloru postępującego i wstępującego prawą nogą w polu żółtym, nadto z trzema trąbami myśliwskimi czarnego koloru w tymże polu położonymi". Podobiznę herbu zamieszczono w przywileju. Herbem tym miasto Węgrów miało pieczętować się na wszystkich attestacjach i listach wychodzących od magistratu. Dalej stwierdza się w tym przywileju również, iż ratusz i jatki lub kramy kupieckie zostały już w rynku wybudowane i że targi miały odbywać się w poniedziałki i piątki każdego tygodnia na rynku Starego Miasta, a jarmarki cztery razy w roku³⁰.

Pewne zmiany w prawach miasta wprowadził jeszcze przywilej Bogusława Radziwiłła z 12 lipca 1658 r., zmieniający art. 12 ustawy dla Węgrowa z 1650 r., zmniejszając powinności z 2500 zł na 1200 zł tak ze Starego, jako i Ruskiego Miasta — „wyjawszy z gruntu ruskich pól podczas wojny szwedzkiej i powietrza spustoszących”³¹. Wszystkie wymienione nadania zostały potwierdzone przez późniejszych właścicieli Węgrowa, Krasińskich.

Na uwagę zasługuje nadto przekształcenie przez Bogusława Radziwiłła na mocy aktu prawnego z 5 kwietnia 1651 r. zboru ewangelickiego, reformowanego na zbor ewangelicko-augsburski dla gminy warszawskiej, która w 1650 r. zwróciła się do Radziwiłłów z prośbą o opiekę (ksiązę wyznaczył wówczas ze swych funduszów 300 florenów rocznie na utrzymanie pastora; został nim Jan Columbus), oraz fakt, iż cały czas występuje tylko jedna synagoga. Drugą synagogę wraz ze szkołą wybudowano dopiero w 1690 r. po zaciągnięciu pożyczki przez Żydów w wysokości 5300 zł u Marianny z Radzywińskich Brzezińskiej, wdowy po wojskim nurskim³².

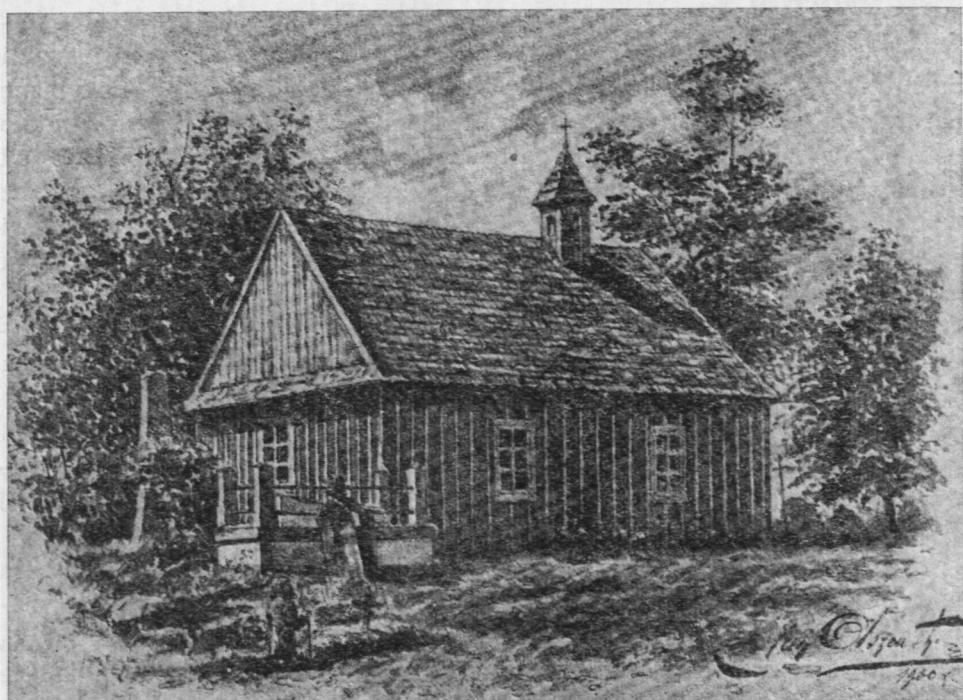
W 1664 r. Węgrów wraz z całą włością zakupił Jan Krasiński, który wybudował klasztor i sprowadził do Węgrowa reformatów, popierając cały czas katolików. To rozpoczęło w mieście długo trwające właśnie i prześladowania religijne.

Reasumując, należy stwierdzić, iż Węgrów pod rządami Radziwiłłów przeszedł dalszy okres swej świetności, a nawet zdołał uzyskać szybko po pożarze ponowienie nadania prawa magdeburgskiego, ustawę dla miasta i wiele innych przywilejów. Ponadto zdołał wnet odbudować ratusz wraz z kramicami. Należy dodać również, iż w dalszym ciągu uwidocznia się tu bardzo rola tzw. trzech miasteczek: Starego, Nowego i Ruskiego, z tym iż z czasem szala przechyla się na stronę ośrodków religijnych, tj. katolickiego (położonego we wschodniej i południowo-wschodniej części miasta), żydowskiego (południowo-zachodnia i zachodnia część miasta) bądź

³⁰ Tamże.

³¹ Tamże, k. 110—112.

³² AGAD, dok. perg. 7195 i 4228.

Ryc. 7. Węgrów. Drewniany kościół ewangelicki z XVII w.

też ewangelicko-ariańsko-augsburskiego (położonego w północnej i północno-zachodniej części miasta). Najślabsze niewątpliwie były tu elementy rusko-prawosławne. Ośrodki te, ich rywalizacja oraz walka musiały odbić się w rozplanowaniu przestrzennym miasta. Interesy całości zbiegały się w centrum miasta, na tzw. Starym Rynku, który był ośrodkiem administracyjnym (siedziba władz miejskich) oraz handlowym (targi, jarmarki, waga miejska, kramice). Tak ukształtowane w ciągu XV, XVI i XVII w. oblicze miasta przetrwało do XIX w., a z pewnymi zmianami niektóre elementy dawnego rozplanowania miasta przetrwały do chwili obecnej. Rekonstrukcję rozplanowania miasta w XVII w. podaję w załączonym do artykułu planie.

Momentem charakterystycznym dla rozplanowania przestrzennego miasta Węgrowa w pierwszej połowie XVII w. jest istnienie trzech rynków, a tym samym trzech ośrodków miejskich — Starego Rynku, Nowego i Ruskiego. Ośrodki te leżały w bliskim sąsiedztwie i były ze sobą ściśle powiązane — szczególnie ze Starym Rynkiem, który był siedzibą władz miejskich oraz terenem targów i jarmarków, skupiał więc interesy ludności całego miasta. Znalazło to swój wyraz w układzie przestrzennym miasta. Tak więc Nowe Miasto miało wygodne połączenia ze Starym

Rynkiem ulicami Żydowską i Jatkową, która przebiegała obok Ruskiego Miasta i wpadała do Starego Rynku w części południowej pierzei. Ruskie Miasto miało również nie mniej wygodne połączenia poprzez wymienioną ulicę Jatkową i Miejską ze Starym Rynkiem. Moim zdaniem, sprawa rozmieszczenia i powiązania ze sobą tych trzech rynków jest najciekawszym momentem w układzie przestrzennym miasta w pierwszej połowie XVII w. Jest to tym bardziej godne uwagi, że istnieją wszelkie dane po temu, iż układ ten ukształtował się co najmniej w XV w.

Ponadto interesujące są tu: dzielnica żydowska przy ulicach Żydowskiej, Koziej i Tylnej (ulica Kozia nie zachowała się do dziś), dzielnica ariańska, a później ewangelicka, zamieszkała przez cudzoziemców (osada Szkotów — zajmujących się sukiennictwem), wyznaczona w planie miasta ulicami Gdańską i Niemiecką (przy tej ostatniej istniało prawdopodobnie znane i wyłączone spod prawa miejskiego do 1651 r. osiedle Szkotów), oraz dzielnica przemysłu piwowarskiego przy ulicy Pivnej, która miała bezpośrednie połączenie z ulicą Gdańską. Szkoda jednakże, iż ze względu na brak bliższych danych źródłowych nie możemy ustalić rozmiarów oraz dokładnego rozplanowania osady Szkotów.

Wszystkie te trudności, obok ubogo zachowanych źródeł pisanych, spowodowane są tym, że niewiele obiektów zabytkowych zachowało się z tamtych czasów (poza budowlami sakralnymi i nielicznymi budynkami murowanymi) ze względu na to, iż cały Węgrów — jak większość zresztą naszych miasteczek — był drewniany i ciągle niszczyły go pożary. O zdecydowanej przewadze budownictwa drewnianego w mieście świadczą zachowane przepisy budowlane i przeciwpożarowe oraz informacje o sprządzaniu drzewa budulcowego z pobliskich puszczy do Węgrowa. Z zachowanych obiektów budownictwa drewnianego najciekawszy jest niewątpliwie wybudowany w latach 1630—1634 zbór ewangelicki na terenie poprzedniego zboru ariańskiego.

SUMMARY

On the background of the conditions prevailing in, and the mutual relations of, Masovia and Podlasie the author discusses the origin and the evolution of the town Węgrów as it took place mainly at the turn of the 16th and 17th centuries. In near vicinity to Liw, a small town in Masovia, Węgrów grew to importance due to its situation at the junction of two prominent tracts of commerce, from Poland to Lithuania and from Gdańsk to Southern Russia. It was this situation that was in favour of Węgrów, as well as the privileges it was successively granted by, probably, first the Lithuanian Grand Duke Witold and, later on, by the families owning Węgrów like the Uhrowski (1476—1497), the Kostewicz (1497—1522), the Radziwiłł (1522—1545 and 1592—1664) and the Kiszka (1545—1592) families; in this way Węgrów was assured a splendid growth as a notable centre of trade and

handicraft, and also as a principal abode of the Arians, later the lutherans in Podlasie. In the 16th and 17th centuries Węgrów had become an important town spreading culture all over Podlasie; it had a printing plant, and here the Arians used to arrange many of their conventions.

In his present paper the author used as historical sources for the most part ancient descriptions of Węgrów from the 16th and 17th centuries and a large number of privilege grants conferred by King Jan Kazimierz and Duke Bogusław Radziwiłł; with this as basis he reconstructed the spatial pattern of Węgrów as it was in the 16th and 17th centuries. At earlier times there were here actually a combine of three minor towns: the Old, the New, and the Russian Węgrów; later, towards the end of the 17th and the rise of the 18th centuries, Węgrów town consisted of three separate parts, a catholic, a jewish and what was called a Scottish (meaning lutheran) quarter. Corresponding to these three separate „townlets” („miasteczka”) as reported in old chronicles, there were in evidence three different urban patterns, each with a market place of its own and streets adjoining it. The author reconstructed this ancient layout, using as basis today's town map and ancient town maps and plans, including detailed descriptions of Węgrów dating back from 1619 to 1621 (see map of Węgrów annexed to this paper).